

BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

Pošto je oslobodila zapadni Sandžak, 1. proleterska divizija izbila je, u prvoj polovini maja na Lim i Lepešnicu, gde se pripremala za oslobodjenje Mojkovca i Bijelog Polja. Vrhovni štab i drug Tito nalazili su se u to vreme u selu Đurđevića Tara, a Izvršni odbor AVNOJ-a u selu Lever Tara, na teritoriji pljevaljskog sreza. Dok su se 1. i 2. proleterska divizija, prema odluci Vrhovnog štaba, pripremale da oslobode Bijelo Polje, Mojkovca, Kolašin, Andrijevicu i Berane, udružene nemačke, italijanske, ustaške i domobranske snage (ukupno oko 117.000 vojnika)¹⁶⁰ preduzele su novu ofanzivu protiv Glavne operativne grupe, koja je sa 19.000 boraca¹⁶¹ dejstvovala na teritoriji Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Cilj neprijatelja bio je da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu (1. i 2. proletersku, 3. udarnu i 7. banijску diviziju), Vrhovni štab i CK KPJ, na prostoriji

¹⁶⁰ Sve ove snage su organizovane u 7 moderno naoružanih divizija, 2 brigade, 9 samostalnih pukova i više samostalnih bataljona. Pored navedenih snaga, na široj koncentracijskoj prostoriji ovih neprijateljskih grupa (Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka) nalazilo se dislocirano još oko 40.000 vojnika, koji su mogli biti angažovani u odgovarajućim situacijama.

¹⁶¹ Maja 1943. godine brojno stanje 1. proleterske divizije je bilo sledeće: 3. proleterska brigada je imala 933 borca (na licu 820. a u rashodu 113); 1. proleterska brigada na licu oko 1.230 boraca a u rashodu oko 310 boraca, a 3. krajiška brigada na licu oko 1.200 boraca a u rashodu oko 125. Sa divizijskom artiljerijom, sanitetom i pratećom četom, ova divizija je brojala po spisku ukupno 3.958 ljudi.

Od naoružanja: 3. proleterska brigada je imala 621 pušku, 45 puškomitraljeza jugoslovenskog porekla i 6 italijanskih, 13 teških mitraljeza, 4 teška bacača i 1 laki bacač, 1 protivkolski top, jedan top »Pito«. (Zbornik IV/13, dok 74 i 75. — izveštaj štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu od 15. V 1943).

između Tare, Pive i Durmitora (plan Svare). Nemačke trupe dobile su, u isto vreme, zadatak da prema stanovništvu budu bezobzirni i nemilosrdni, da razaraju naselja, da uzimaju sve zalihe hrane i onemogućće život i dejstva jedinica Glavne operativne grupe; sve stanovništvo na slobodnoj teritoriji smatrati komunistima i tako prema njemu postupati (sve zarobljenike streljati na licu mesta, a narod hapsiti i odvoditi u koncentracione logore).

Pošto je nemačka komanda u početku glavnu pažnju obratila na doline Lima i gornjeg toka Tare (gde su već bile izbile 1. i 2. proleTERSka divizija), ona je svoju 1. brdsku diviziju brzo orijentisala na sektor Bijelo Polje — Mojkovac — Kolašin. Na desnom krilu ove divizije, nastupao je južno od Prijepolja 724. nemački puk 104. lovačke divizije. Nemačkim snagama u dolini Lima priključili su se 3. alpijski puk divizije »Taurinenze«, radi napada iz Pljevalja i Prijepolja prema Jabuci, i tri bataljona divizije »Venecija«, radi napada sa linije Bijelo Polje — Ribarevina u pravcu Sahovića i Slepač Mosta.

Rano ujutro 15. maja, u času kada je Vrhovni štab NOV i POJ planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, nemačka 1. brdska divizija preduzela je energičan napad na položaje 1. proleTERSke i 3. krajiške brigade, između Mojkovca, Bijelog Polja i Brodareva, a italijanski 3. alpijski puk divizije »Taurinenze« od Pljevalja i Prijepolja, uz podršku tenkova, na položaje naše 3. proleTERSke sandžačke brigade u rejonu Mihajlovice i Jabuke. Naime, naša 3. brigada je ovog dana držala položaje na liniji: Potpeće — Mijakovići — Mihajlovice — Jabuka — Kamena gora — Kovren — Grab — Lekovina.¹⁶² Borbe su vođene u toku čitavog dana, ali se pred znatno brojnijim snagama neprijatelja i jakom vatrom njegove artiljerije, deo snaga 3. brigade povukao ka prostorijski Kamene gore. Po izbijanju u rejon Jabuke neprijatelj je poseo pojedine tačke duž puta Pljevlja — Prijepolje, posebno se utvrdivši na položajima kod Mihajlovice, Jabuke i Savinog lakta. Pored toga, iskopao je rovove pored puta, naročito sa južne strane ove komunikacije.

¹⁶² Zbornik IV/13, dok. 91, 93, 94.

U narednim borbama u Sandžaku, položaje 3, proleterske sandžačke brigade napadali su nemački 724. lovački puk ojačan 2. bataljonom 734. puka nemačke 104. lovačke divizije, sa linije Brodarevo — Prijepolje, italijanski 4. alpijski puk divizije »Taurinenze«, sa linije Otilovići — Potpeće i bugarski 61. pešadijski puk na pravcu Stožer — Prencani — r. Tara (724. pešadijski puk, 61. bugarski puk i delovi 104. divizije sa njenim štabom obrazovali su grupu »Ludviger« koja je imala da nastupa između Tare i Prijepolja). Tako je 3. proleterska sandžačka brigada primila, istovremeno, snažan udar desetstruko' brojno i tehnički nadmoćnijih snaga neprijatelja, koje su usto* stalno podržavale avijacija i artiljerija. Bila je prinuđena da po cenu velikih žrtava i ogromnih napora vodi neravne i veoma teške danonoćne borbe, kao i ostale jedinice Glavne operativne grupe.

Od štaba 3. dalmatinske brigade primljen je izveštaj da je neprijatelj (delovi 369. legionarske divizije) uspeo da potisne delove Drinske operativne grupe na fočanskom sektoru i da 16. maja u 17.30 časova uđe u Čajniče. Pošto je, posle dvodnevni borbi ovladala Metaljkom i potisnula naše snage na levu obalu Čehotine, 369. divizija je zauzela Boljaniče i na komunikaciji Čajniče — Pljevlja kod s. Gotovuše spojila se sa divizijom »Taurinenze«. Da bi sprečio dalje nadiranje 369. divizije i zaštitio pravac Pljevlja — Đurđevića Tara, Vrhovni štab je 17. maja hitno uputio 7. banijsku diviziju u rejon Podpeće — Maoče — Mataruge, s tim da zaštiti i pozadinu 1. divizije koja je bila orijentisana prema istoku. Smatrajući da je reč o jačim neprijateljskim ispadima, Vrhovni štab je ostao pri ranijoj odluci o prodoru na istok i u tom smislu izdao potrebna naređenja.

Sedma banijska divizija je 17. maja zauzela raspored na liniji s. Sumani — Podpeće — Kruševo — Hočevina — Brvenice — Krče — Glisnica južno i zapadno od Pljevalja, zatvarajući tako pravce od Pljevalja ka Đurđevića Tari i od Pljevalja ka Čelebiću. Po odlasku 7. banijske divizije na pljevaljski sektor, pod njenu komandu je stavljena i 3. dalmatinska brigada.

Pred sve jačim pritiskom snaga 1. brdske nemačke divizije, koje su već ušle u Sahoviće i izbile u s. Brezna

i s. Žari, štab 1. proleTERSke divizije predložio je 17. maja u 6.15 časova Vrhovnom štabu da se odustane od narednog napada, zbog velike nadmoćnosti neprijatelja. Pri tome je nagovestio da neprijatelj i dalje dovlači pojačanja iz Bijelog Polja, da grupiše snage i artiljeriju iz Kolašina u rejonu Mojkovca i da ova »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«. Narednog dana, 18. maja, Vrhovni štab izdaje naređenje za posedanje novih položaja, prema kojem se 1. proleTERSka divizija povukla sa 3. krajiškom brigadom na liniju Vaškovo — Stožer, a sa 1. proleTERSkom brigadom u rejon Vrulja, Podkrajci, s. Maoče.¹⁹³ U isto vreme se naša 3. proleTERSka sandžačka brigada, usled vrlo jakog pritiska nadmoćnijeg neprijatelja, povukla na liniju Kovran — Bliškovo — Slatka — leva obala Čehotine — Katabun — Korijen. Sa tog položaja isturila je jača izviđačka odeljenja prema Šahovićima i u pravcu Brodareva, a preduzela i veća rušenja i zaprečavanja na cesti koja vodi od Sahovića ka Kovrenu.

Vrhovni štab je, na osnovu stanja na svim pravcima, ušao 18. maja do uverenja da je preduzeta velika neprijateljska ofanziva protiv Glavne operativne grupe, da je operativno okruženje već počelo i da neprijatelj koncentričnim nastupanjem želi da zbije naše snage i uništi ih. Zbog toga je tada odustao od prodora u Srbiju i 19. maja doneo novu odluku: da Glavnu operativnu grupu vrati za Bosnu. Na osnovu toga se, a posle događaja u dolini Tare i Lima, vrši pregrupisavanje naših snaga prema fočanskom sektoru, odnosno prema trouglu Foča — Čelebić — polje, u cilju probijanja neprijateljskog obruča i prodora svih snaga Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu. Situacija se već tako iskristalisala da Vrhovni štab istog dana, 18. maja u noć, izdaje novo naređenje 1. proleTERSkoj diviziji, da sa 1. proleTERSkom brigadom odmah krene na front Drinske operativne grupe u pravcu Čelebić — Bunovi. Pošto je 1. proleTERSka brigada krenula usiljenim maršem pravcem s. Maoče — s. Podpeće — s. Meljak — s. Popov Do i dalje ka drinskom frontu, trebalo je pomeriti snage 3. krajiške i naše 3. proleTERSke brigade (3. krajiška se protegla levim krilom sve do s.

¹⁹³ Zbornik II/9, dok. 198.

Stožera — jugozapadno od Sahovića, a naša 3. proleterska je morala da pokrije položaje koje je kontrolisala 1. proleterska brigada, produžavajući svoje levo krilo do s. Vrulje i s. Potkrajci).

U toku 20. maja na čehotinskom odseku 3. proleterska brigada je uhvatila kontakt sa nemačkim snagama (ojačana pukovska grupa 724) koje su dejstvovale u dolini Lima i tog dana izbile na liniju Jabuka — Kamena gora — Gradina (1433) — Visovi zapadno od Roguljevca (oko 5 km jugozapadno od Brodareva). Sledećeg dana vođene su jače borbe i koristeći veliku nadmoćnost, 724. nemački puk je uspeo da, posle borbe kod Gorice, potisne 3. brigadu i izbije na desnu obalu Čehotine. Istovremeno je od Pljevalja u pravcu levog krila 3. brigade nastupala divizija »Taurinense« koja je tog dana prodrla duž drumu Pljevlja — Sahovići do u visini sela Mataruge.¹⁶⁴

Sutradan, 21. maja po podne, Vrhovni štab, zbog veoma kritične situacije na fočanskom frontu, naređuje štabu 1. proleterske divizije da najhitnije, sa 3. krajiškom brigadom, krene sa sadanjenog sektora preko Čelebića ka Zavajitu radi učešća u razbijanju neprijateljskih snaga na sektoru Foča — polje. Istovremeno se predviđalo da komandu na pljevaljskom sektoru primi štab 7. divizije koja će da rokira jednu svoju brigadu umesto 3. krajiške, a naša Sandžačka da ostane na desnom krilu.

Odlaskom 3. krajiške brigade, na prostoriji između gornjeg toka reka Čehotine i Tare ostala je samo 3. proleterska brigada. Ona je morala da povije desno krilo na vododelnicu Čehotine i Tare, kako bi zatvorila pravac od Sahovića i Barica ka Kosanici. Sada se odbrambeni pojas 3. brigade protezao u vidu polukruga sa ispupčenjem ka izvornom delu Čehotine.

Narednih dana su produžene borbe sa znatnim neprijateljskim snagama na čehotinskom odseku. Od 21. maja 3. brigada je vodila borbu sa pomenutom grupom »Ludviger« (724. nemački i 61. bugarski pešadijski puk) koja je stavljena pod komandu divizije nemačke 104. lovačke divizije i 4. alpijskim pukom italijanske divizije »Taurinense«. Te snage su nastupale sa linije Otilovići — Saho-

¹⁶⁴ Zbornik IV/13, dok. 239, 240, 243.

vići, između Tare i istočno od komunikacije Prijepolje — Pljevlja — Đurđevića Tara. Neprijatelj u svom izveštaju od 22. maja, o tim borbama, pored ostalog, kaže:

»Borbena grupa »Fon Ludviger« je posle žestokih borbi odbacila komuniste sa mnogobrojnim teškim pešadijskim oružjem preko druma Pljevlja — Sahovići na jug i na jugozapad i izbila na liniju 1 km severozapadno od kote 1281-1248-1448-1442. Uhvaćena je veza sa Prvom brdskom divizijom pomoću velosipedskih izviđačkih odeljenja«.

Tako je neprijatelj angažovao znatne snage sa gornjih tokova Ljubovide i Čehotine ka položajima 3. proleterske brigade, koja je do 23. maja u oštrim i neprekidnim borbama na Zelenoj steni (k. 1203), Zekovom brdu (k. 975) i Katabunu (k. 1112) u dolini Čehotine, uspešno odolevala žestokim napadima nemačkog 724. i italijanskog 4. alpijskog puka, a naročito njen 5. bataljon, koji je na Zelenoj steni pretrpeo velike gubitke. Brigada je pod borbom odstupila na položaje od s. Krupica do zaključno s. Maoča, dok je neprijatelj izbio jednim pukom na prostorijsku Stožer — Barice, jednim (724. ojačanim) pukom na liniju Sliškovo — Tulovo, a delovima italijanske divizije »Taurinenze« na liniju s. Potkrajci — Ravna gora.¹⁶⁵

U to vreme odnos snaga na odseku 3. proleterske brigade bio je neuporedivo u korist neprijatelja. Dok je ova brigada tada brojala na licu oko 700 boraca, naoružanih najvećim delom puškama, zatim sa oko 60 puškomitraljeza i mitraljeza, sa 6 minobacača i 2 malokalibarna topa, dotle su snage neprijatelja koje su nastupale prema položajima ove brigade brojale preko 10.000 vojnika, naoružanih sa više stotina automatskih oruđa i nekoliko stotina minobacača i topova. Uzimajući u obzir, brojnu nadmoćnost u ljudstvu i neuporedivu razliku u ratnoj tehnici, a posebno u teškom naoružanju i u municiji, očigledno je da tu nije moglo biti ni govora o nekoj borbi odsudnijeg karaktera, za kojim nije bilo ni potrebe. Brigada je mogla voditi samo elastičnu manevarsku odbranu pružajući otpore "na uzastopnim položajima i vršiti povremene protivnapade lokalnog karaktera. Treba napomenuti da se naši bataljoni ni u ovom periodu borbi nisu ukopa-

¹⁶⁵ Zbornik IV/13, dok. 247 i 248.

vali. Nisu imali vremena, a mislim ni potrebe, jer ukoliko bi se ukopali u ovoj situaciji, neprijatelj je imao takvu vatrenu nadmoćnost, da bi pri krutom držanju položaja prosto samleo naše snage.

Vodeći aktivnu odbranu, brigada se postepeno povlačila na nove uzastopne položaje prema Kosanici i reci Tari. Pošto su ovladali komunikacijom Pljevlja — Sahnovići i dolini Čehotine, nemački 724. i italijanski 4. alpijski puk nastavili su napade na položaje brigade na kojima su se, kako to i oni ističu, u toku 26. maja »sukobili u zoni Selišta sa jakim partizanskim snagama, naoružanim mnogobrojnim automatskim oružjem«.¹⁶⁸

Sutradan (27. maja), neprijatelj je produžio napad, pa je 28. maja, posle oštih borbi, 4. alpijski puk prodro na liniju Zeleno borje — Strančansko brdo, gde je zastavljen vatrom 3. proleterske brigade. I nemački 724. puk pošto je savladao otpor na Tulovu, zauzeo je tog dana (28. maja) Varine i Mučanj.

Tog dana (28. maja) brigada je dobila naređenje od Vrhovnog komandanta da se prebaci na levu obalu Tare kod Đurđevića Tare i Lever Tare i da odmah smeni 2. dalmatinsku brigadu, čiji je štab bio u Njegovuđu.¹⁶⁷ Sedma divizija imala je da se prebaci kod Tepaca, a 3. dalmatinska brigada kod Uzlupa. Po odlasku štaba 1. proleterske na fočanski sektor pa do dolaska na reku Taru, naša 3. proleterska brigada je bila pod komandom štaba 7. divizije.

Tek sutradan (29. maja) italijanski 4. alpijski puk ovladao je Borovcem i Zelenim borjem, a nemački 724. puk je izbio na Crni vrh kod Kosanice i sutradan (30. maja) na reku Taru. Bugarski 61. puk je nastupao preko Stožera, Krupice i Prenćana i 30. maja izbio na Taru. Tako je 3. proleterska sandžačka brigada uspešno zadržavala nastupanje jakih neprijateljskih snaga kroz Sandžak, vezujući na svom odbrambenom frontu 724. nemački, 61. bugarski puk i 4. italijanski puk. Za to vreme i neprijateljska avijacija je bila vrlo aktivna i svakodnevno bombardovala, mitraljirala i razarala ne samo položaj bri-

¹⁶⁶ Zbornik III/5, dok. 190, 191, 192.

¹⁶⁷ Zbornik 11/9, dok. 227 i 231.

gade, već i sela na slobodnoj teritoriji, zbegove u šumama i planini, kuda se pred neprijateljskom vojskom sklanjao narod sa slobodne teritorije Sandžaka.¹⁶⁸

U vezi sa naređenjem Vrhovnog komandanta o prebacivanju preko Tare, naša 3. proleterska sandžačka brigada se, po padu mraka 28. maja, naglo odlepila od neprijatelja i krenula ka Đurđevića Tari, gde se u toku noći 28/29. maja i pre podne 29. maja prebacila preko novopodignutog mosta na levu obalu reke. Posle napornog marša preko Aluga, Krša i Njegovuđa, brigada je sledeće noći (29/30. maja) posela položaje u rejonu Žabljaka i Dobrog Dola. Glavnina je posela položaje koji zatvaraju pravce od Žabljaka ka prevojima kod V. i M. Stulca i to: 4. bataljon položaj na prostoru Nagorje — Tepca i zatvara pravac ka s. Crna Gora; 5. bataljon: Bosaca — M. Stulac — Cipčije (on je predstavljao neku vrstu rezerve brigade); 1. bataljon: Motički gaj — Razvršje — Javorovača — Pitomina i 2. bataljon kod Dobrog Dola na jugozapadnim padinama Durmitora. Ovaj 2. bataljon imao je da održava vezu sa 5. crnogorskom brigadom koja se nalazila na reci Komarnici. Zadatak brigade bio je da zatvara i brani sve pravce iz doline Tare i rejona Žabijaka kojim bi mogle dejstvovati snage nemačke 1. brdske divizije i grupe »Ludviger« preko Durmitora i Dobrog Dola ka Pivi i Sutjesci.¹⁶⁹

Sedma divizija je jednom brigadom posela položaj na levoj obali potoka Šušica, dok je glavnina smenila 3. krajišku brigadu na odseku Uzlup — Šćepan polje. Naša

¹⁶⁸ B. Gledović, n. č. str. 68.

¹⁶⁹ Zbornik II/5, dok. 21.

U to vreme došlo je do izvesnih kadrovskih promena: za političkog komesara brigade postavljen je Božo Miletić (iz 1. proleterske brigade), ^a zamenika komandanta Momčilo Stanoilović (komandant 3. bataljona 1. proleterske brigade), za zamenika komesara brigade Voja Leković (član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak) i za rukovodioca politodela brigade Dragoslav Đorđević (iz 2. proleterske brigade). Komandant brigade ostao je i dalje Velimir Jakić, a načelnik štaba Žarko Vidović. Izvršene su i velike promene u štabovima bataljona. Pitanje je koliko je bilo korisno i oportuno vršiti takve i tolike promene u ovako teškoj i kritičnoj situaciji. Ovo tim pre što su drugovi sa dragocenim borbenim iskustvom zamenjeni novim, i to uglavnom iz drugih brigada a i partijskim rukovodiocima sa terena Sandžaka.

Goša

3. proleterska brigada je, prema odluci Vrhovnog štaba, privremeno ušla u sastav 3. udarne divizije koja je štitila Centralnu bolnicu i u znatnoj meri omogućavala glavnim snagama Glavne operativne grupe da se probiju iz neprijateljevog obruča na Sutjesci i Zelengori.

Prema Zabljaku i Durmitoru nastupale su, početkom juna, 1. brdska divizija i grupa »Ludviger«, dok su se na desnoj obali Tare nalazili: italijanska divizija »Taurinenze« na liniji Pusto Pauče — Kruševska reka — Meki Do — Buletina, zatim, na planini Ljubišnji 369. divizija na liniji: s. Rijeka — Šuplja stijena — Goli Vjetrenik — Goli vrh — Vukov do — s. Kakmuzi i dalje niz Taru, odnosno u gornjem toku Drine nalazila se 4. lovačka brigada na odseku od s. Uništa do Huma. Time je neprijatelj na najvećem delu fronta izbio na Taru ili je sa Ljubišnje kontrolisao odgovarajući sektor ove reke. U to vreme ostala su bila samo još dva prelaza preko reke koje neprijatelj nije neposredno poseo — kod s. Tepaca i s. Vranovine, ali su i odatle njegovi delovi bili udaljeni jedva desetak kilometara.

U vrlo nepovoljnoj situaciji kada je taktičko stezanje obruča bilo u toku (sem na Sutjesci), održano je, 3. juna u s. Mratinju savetovanje sa članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ, na kome je doneta odluka da se Glavna operativna grupa podeli na dva dela (u dve grupe) — koji će se probijati iz okruženja divergentnim pravcima, s tim da teški ranjenici ostanu sa Drugom grupom. Prvu grupu obrazovale su 1. i 2. proleterska divizija (jedinice koje su već prešle na levu obalu reke Pive), a Drugu jedinice 3. udarne i 7. banijske divizije (snage koje su se tada nalazile istočno od Pive). Dok je Prva grupa imala da se probija ka istočnoj i srednjoj Bosni, Druga (3. i 7. divizija) koja je preuzela i bolnicu sa preko 2.500 ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja, imala je da se sa ranjenicima uputi preko Tare ka Ljubišnji ili Sinjajevini (ili Goliji). Računalo se da će se 3. divizija (u čiji je sastav ušla i naša 3. sandžačka brigada) i 7. divizija probiti iz okruženja i spasti ranjenike, koristeći noć, planinsko zemljište i neposredne međuprostore u neprijateljevom rasporedu. Naime, bilo je predviđeno da se teški ranjenici sklone u pe-

čine na Pivi ili na planini Ljubišnji, a lakši da pođu sa jedinicama dalje u Sandžak. Međutim, situacija se, kao što ćemo videti, drukčije razvijala.

Ogromne snage neprijatelja u prvom operativnom ešelonu stezala su sve više obruč oko naših snaga. Na desnoj obali Tare i na masivu Ljubišnje (divizija »Taurinzenze«, 369. divizija, 4. lovačka brigada i dr.) nalazilo se oko 30.000 vojnika, preko Saranaca i masiva Sinjajevine ka Durmitoru nastupalo je oko 25.000 vojnika (nemačke 1. brdske divizije, grupe »Ludviger« i grupe »Izaska«), u zoni reke Komarnice oko 15.000 vojnika divizije »Ferara« ka Pivskoj planini. Sve ove snage bile su u međusobnoj operativno-taktičkoj vezi i usmerene ka prostorijski između Tare i Pive, gde su se tada nalazile snage 3. udarne i 7. banijske divizije sa bolnicama, ranjenicima i bolesnicima. A dalje zapadno, između Pive i Sutjeske ka Maglicu, usmerena je 7. SS divizija »Princ Eugen«, jačine oko 20.000 vojnika, dok se u zoni Sutjeske nalazilo oko 10.000 vojnika 118. nemačke lovačke divizije. Neprijatelj je bio veoma dobro tehnički opremljen, naoružan automatskim oružjem, artiljerijom većeg i srednjeg dometa i podržavan jakom avijacijom.

Tako su snage nemačke 1. brdske divizije i grupe »Ludviger«, neuporedivo brojno i tehnički nadmoćnije, preduzele 4. juna, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije, napad preko Zabljaka i Podgore na položaje naše 3. proleterske brigade. Rasplamsale su se oštre i žestoke borbe u kojima su položaji na Nagorju, Kuku, Malom i Velikom Štulcu prelazili više puta iz ruku u ruke. Dolazilo je i do borbe prsa u prsa. I neprijatelj i naši bataljoni trpeli su velike gubitke. Tako je samo u toku jednog dana 2. četa 4. bataljona sa komandom čete bila gotovo prepolovljena — imala je 22 poginula i teško ranjena. Najžešće borbe vođene su na M. Stulcu i Nagorju koje su branili 4. i 5. bataljon.

Pod takvim uslovima je naša 3. proleterska sandžacka brigada u sastavu 3. divizije čvrsto branila durmitorske položaje i vezivala nemačku 1. brdsku diviziju i borbenu grupu »Ludviger«. U isto vreme 5. crnogorska brigada, takođe u sastavu 3. divizije, pružala je snažan otpor

nadmoćnijem neprijatelju na reci Komarnici, jugoistočno od Durmitora, dok su se glavne snage u sastavu Prve grupe sa Vrhovnim štabom uspešno probijale iz neprijateljevog obruča preko Sutjeske ka Zelengori.

Situacija koja se svakog časa pogoršavala i u kojoj je vreme postalo najpresudniji faktor, zahtevala je da i 3. divizija (u čijem se sastavu nalazila i naša 3. brigada) što pre krene ka Sutjesci za glavnim snagama ili da se, u duhu odluke od 3. juna na mratinjskom savetovanju, hitno probije u Sandžak i tako izvuče ispod udara daleko nadmoćnijeg neprijatelja.

Pošto se štab Druge grupe odlučio odmah od početka na proboj u Sandžak, orijentacija je bila da 3. divizija forsira Taru u rejonu Tepaca, a 7. divizija na odseku Sušica — Uzlup. U vezi s tim, naša 3. brigada je dobila zadatak da odmah noću 4/5. juna ispita prelaze preko Tare, da preduzme sve tehničke i taktičke mere radi organizovanja i obezbeđivanja prelaza i da uputi preko Tare izviđačke grupe radi prikupljanja podataka o stanju s one strane reke. U to vreme je i Centralnoj bolnici naređeno da najteže ranjenike, one na nosilima, uputi u kanjon Pive i tamo ih sakrije, a pokretni ranjenici da se kreću ka reci Sušici i to stazom koja dalje vodi ka Tepcima. Zadatak izviđanja pao je u deo 4. bataljonu naše 3. brigade koji je već bio raspoređen u rejonu s. Tepaca. On je odmah uputio izviđačke patrole koje su ustanovile prisustvo jačeg neprijatelja u s. Ograđenici (na desnoj obali Tare).

Pošto je neprijatelj već bio organizovao mostobran u zoni puta Đurđevića Tara — Njegovuda, opravdano se pretpostavljalo da će jačim snagama produžiti nastupanje preko Zabljaka i Durmitora ka Pivskoj planini. A niko mu u to vreme nije sprečavao prodor sve do položaja koje je držala naša 3. brigada.

Za prilaz Tari kod s. Tepaca postoji samo jedna staza koja se spušta u kanjon dubok oko 1000 m, a zatim se penje na suprotnu stranu takođe vrlo strmom stazom ka s. Ograđenici i s. Slatini. Odatle dalje vode staze ka Bobovu na istok ili ka Ljubišnji na sever ili, pak, ka Meštrovcu na zapad. Na Ljubišnju se može iz Ograđenice stići preko Slatine i Konjskog polja. Pored prelaza kod

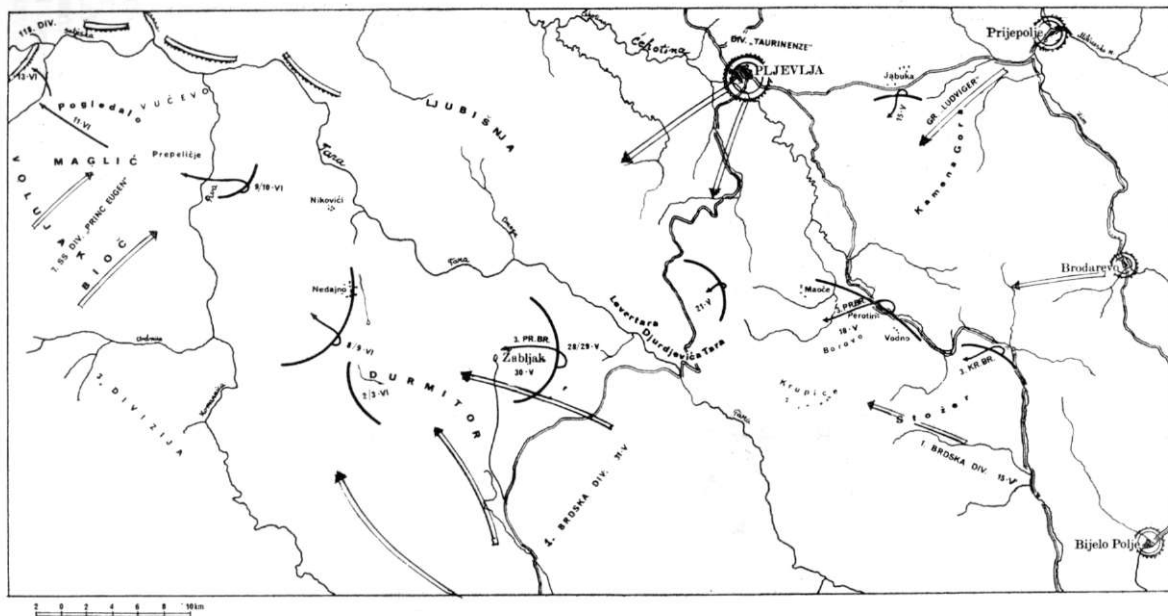
Tepaca, postoji jedan i kod ušća Sušice u Taru, takođe kanjonskog karaktera, koji izbija ka s. Vranovini, a odatle ka pianini Ljubišnji. Najzad, postoji i jedna staza koja se spušta u Taru u visini Vlašskog usova, a po prelasku reke izvodi ka s. Meštrovcu.

Na osnovu pretpostavke da će neprijatelj odmah po izbijanju u rejon Zabljaka krenuti celokupnim snagama na Zapad ka Pivskoj planini, uz istovremeno zatvaranje svih prelaza na reci Tari, štab Druge grupe je predložio Vrhovnom štabu da i njihove snage odmah krenu za Prvom grupom. Vrhovni štab se složio sa ovim predlogom i odmah su se u tom smislu vršila usmeravanja snaga ka zapadu — 7. banijska divizija kreće ka reci Pivi, a na njene položaje iznad Tare dolazi 1. dalmatinska brigada. Naša 3. proleterska i 5. crnogorska brigada ostale su na dotadanjim položajima, zatvarajući i dalje pravce koji vode ka Pivskoj planini. I ranjenički ešloni kreću na zapad ka reci Pivi.

U toku 6. i noći 6/7. juna bilo je završeno prebacivanje preko Pive jedinica 7. divizije i najvećeg broja teških ranjenika. Trebalo je u toku 7. i noći 7/8. juna prebaciti ostale snage i teške ranjenike. Međutim, usled ozbiljne opasnosti od prodora 7. SS divizije »Princ Eugen« ka severu i njenog brzog izbijanja na Vučevo i na prelaze Sutjeske kod Tjentišta, Vrhovni štab je 7. juna obustavio dalje prebacivanje Druge grupe na levu obalu Pive, što je bilo sudbonosno. Naređeno je da one snage koje su prešle Pivu (a to je bila do tada samo 7. divizija) krenu usiljenim maršem ka Sutjesci, snage koje se još nalaze na desnoj obali Pive (3. divizija i Centralna bolnica) da ponovo pokušaju prodor preko Tare u Sandžak (Ljubišnju) — a deo, po mogućstvu, ka Goliji.

U to vreme je 7. SS divizija »Princ Eugen« izbila pred s. Mratinje, a kritično je bilo i u rejonu Gornjih i Donjih Bara i Tovarnice, na južnom boku koridora u Zelengori.

Cim je primljeno ovo novo naređenje, odmah su počele pripreme za ponovni pokušaj prelaska u Sandžak. Situacija je bila sve kritičnija. Tepca su otpala kao mesto prelaska. Odlučeno je da se pokuša u rejonu ušća Sušice u Taru. U vezi s tim je 1. dalmatinska brigada dobila

Treća proleterska brigada u toku bitke na Sutjesci

zadatak da u toku 8. juna ovlada Vrhovinom na desnoj obali Tare i stvori uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku noći 8/9. juna. Predviđeno je da se dalje produži u pravcu planine V. i M. Ljubišnje. Međutim, ni ovaj pokušaj nije uspeo. Neprijatelj je sa druge obale otvorio jaku artiljerijsku vatru po koloni na stazi koja se spuštala ka Tari. Bilo je i drugih bezuspešnih pokušaja. Ostao je jedini pravac preko Pive, Vučeva i Sutješke. Postojala je nada da je još mogućna veza sa 7. banijskom divizijom. Tako je, najzad, 8. juna definitivno naređen pokret preko Pive i to: 1. dalmatinska brigada u prethodnici, zatim 5. crnogorska brigada, štab 3. divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i na kraju naša 3. sandžačka brigada kao zaštitnica. Ovakav poredak bio je predviđen do Sutjeske. Posle prelaska Sutjeske, na kojoj se očekivao otpor, bilo je predviđeno da naša 3. brigada pođe napred u prethodnicu.¹⁷⁰

Borbe na Sutješci

Čim je donesena definitivna odluka da i 3. divizija krene prema Sutješci, 1. dalmatinska brigada se prikupila, 8. juna po podne, kod s. Rudine, izvršila ubrzan pokret ka Gornjem Kruševu i do zore 9. juna prešla Pivu preko dva brvna nešto uzvodnije kod Čokove Luke. Docnije je napravljen drveni most, preko koga je nešto brže teklo prebacivanje i u toku dana. Po izlasku na Vučevo, na kojem tada nije bilo naših snaga, 1. dalmatinska brigada je odmah uputila bočna obezbeđenja radi zatvaranja pravaca od Mratinja i Maglica, kao i sa odseka Drine, odnosno donje Sutjeske. (U to vreme se noću 9/10. juna — 7. divizija prebacila preko Sutjeske.)

Svi delovi koji su se našli 9. juna u kanjonu Pive bili su izloženi čitavog dana dejstvu artiljerije i avijacije.

¹⁷⁰ Grupa rukovodilaca 3. divizije »Treća udarna divizija u bici na Sutjeski«, knj. I, str. 159, 160. Treba pomenuti da su 5. juna Nemci ušli u Mratinje, a oko podne istog dana izašli su i na Maglie. Time je 7. SS divizija »Princ Eugen« izbila duž planinskih masiva Bioča — Maglića i Volujaka i zatvorila sve planinske staze koje vode sa Vučeva i Dragoš-sedla na jug u Hercegovinu.

Oko podne je nov most bio gotov. Štab 3. divizije izbio je na Vučevo 9. juna uveče, a kasno u noć izašla je i 5. crnogorska brigada.

Naša 3. brigada je u ulozi zaštitnice pružala otpor neprijatelju koji je nastupao ka reci Pivi. Ona se, naime, posle borbi na Durmitoru, pod snažnim pritiskom nemačke 1. brdske brigade i neprekidnim dejstvom nemačke avijacije povlačila, noću 8/9. i danju 9. juna, kao zaštitnica 3. divizije i Centralne bolnice preko reke Sušice i Pivske planine. U toku 9. juna ostavljen je jedan bataljon (oko 150 boraca) na Durmitoru koji se postepeno povlačio pred neprijateljskim snagama preko Velikog Štulca, a zatim preko kanjona Sušice ka s. Nedajnu.¹⁷¹

Na položajima Vojnovići — Kneževići — Niković i brigada je zadržavala isturene neprijateljske delove, a noću 9/10. juna počela se prebacivati preko Pive, koristeći se noyosagrađenim visećim mostom kod Gornjeg Kruševa i Čokove Luke. Uveče 10. juna glavnina brigade stigla je na Vučevo. Bataljon koji je ostao u zaštitnici prebacio se u toku noći i do zore 11. juna izbio na Vučevo. Po prelasku i poslednjih delova srušen je most. Za sve vreme prelaska noću i danju neprijatelj je neprekidno tukao artiljerijom i avijacijom, što je znatno usporavalo pokret i uvećalo gubitke.

Teški ranjenici, sa nešto sanitetskog osoblja, ostavljeni su u kanjonu Pive blizu samog mesta prelaza, sklonjeni na skrovita mesta i po pećinama na desnoj obali reke.

Tog dana, 11. juna, nemačka 7. SS divizija »Princ Eugen«, 118. lovačka i 1. brdska divizija ojačana bugarskim 61. pešadijskim pukom, kao i nemački puk »Brandenburg«, zatim italijanske divizije »Taurinenze« i »Ferrara« i grupa »Izaska« i najzad domobranska 4. brigada (ukupno preko 40.000 vojnika), čvrsto su zatvorili obruč oko 3. divizije čiji su borci (1.500 — 1.800 ljudi) branili oko 3.000 ranjenika i bolesnika. Obruč oko 3. divizije bio

¹⁷¹ Neprijatelj je 8. juna delom snaga izbio preko grebena Durmitora u bok našeg 2. bataljona koji se nalazio kod Dobrog Dola. No, ovaj izdvojeni bataljon je uspeo da se iz ove teške situacije izvuče na zapad i da na Pivskoj planini uđe u sastav brigade.

je potpuno zatvoren na liniji: Piva — Drina — Sutješka — pl. Maglić — s. Mratinje — r. Piva. On se ubrzo suzio u dolini Sutjeske na liniji Košur — s. Krekovi — Ozren — Vilenjak — s. Suha — Prijedor — Pogledalo — Košur. General Liters izdao je 10. juna u 18.25 časova naređenje svojim trupama da nijedan čovek sposoban za vojsku ne srne živ da napusti obruč oko 3. divizije. Treća brigada koja će i dalje ostati u zaštitnici, upućena je da smeni 1. dalmatinsku na njenim položajima.

Situacija kod naše 3. brigade je bila veoma teška. Pored premora i iscrpenosti postavljalo se i pitanje hrane, municije, bolesnih i ranjenika. No i pored svega toga, moral je bio na visini. Samo veoma mali broj boraca, mahom onih u poslednje vreme mobilisanih, napustio je samovoljno brigadu. Sa Vučeva su se lepo videla sela na Pivskom platou u plamenu.

Razmatrano je kojim pravcima da se probija sa Vučeva. Odlučeno je da se prikupljenim snagama cele divizije probije obruč na Sutješci i dalje dejstvuje prema situaciji. Pre podne (10. juna) uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i tom prilikom je poslat radiogram o situaciji kod 3. divizije.

Za dalje nastupanje ka Sutjesci Štab 3. divizije izdao je naređenje:

— 1. dalmatinska brigada (sa tri svoja bataljona i 1. bataljonom 5. crnogorske brigade) da u toku noći 10/11. juna izvrši pokret preko Mrkalj-klada i Dragoš-sedla na desnu obalu Sutjeske, na prostoriju oko Ravnog borja, da tu predani 11. juna, a zatim u prvi mrak pređe Sutjesku na najpogodnijem mestu južno od Tjentišta, nastojeći da se što više približi liniji Košur — Krekovi — Ozren, a po mogućstvu i ovlada njome. U slučaju da to ne bude mogla, da se zaustavi na dostignutoj liniji i na njoj sačeka i obezbedi prelaz divizije;

— da štab divizije, 5. crnogorska brigada (bez 1. bataljona) sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade, ešelon ranjenika i Mostarski bataljon iste noći krenu sa Vučeva preko Hadžića ravni, Suhe Gore, Mrkalj-klada, Dragoš-sedla i dalje prema naređenjima koja će naknadno dobiti od štaba divizije na licu mesta;

— da 3. sandžačka brigada obrazuje zaštitnicu divizije, obezbeđujući je od Mratinja i Maglića. Po izbijanju na Mrkalj-klade krenuće na Pogledalo (k. 1804), pogodno se rasporediti za obezbe-

denje od Mrkalj-klada (Vučeva) i Borovna. Na ovim položajima brigada će se zadržati do daljeg naređenja.¹⁷²

Prema ovom naređenju produžen je pokret ka Sutjesci celokupnim snagama. Ešloni ranjenika usporavali su još više kretanje stazom preko Vučeva, tako da je glavninu divizije sa ranjenicima zora zatekla na prostorijski |žuha Gora — Mrkalj-klade — Dragoš-sedlo. Ni kretanje danju nije išlo mnogo brže. Izbijanjem na Dragoš sedlo nastala je nova situacija — Sutješka u rejonu Tjentišta, gde je planirano da pređe 3. divizija, bila je posednuta. S obzirom na to što je neprijatelj otkrio prisustvo jedinica 1. dalmatinske blizu desne obale, štab te brigade je odlučio da se odmah nasilno forsira Sutješka i napadnu nemački delovi razmešteni po šatorima. Neprijatelj se razbežao ali se uveče prikupio, izvršio protivnapad i razbio delove 1. dalmatinske brigade. Levokrilni bataljoni su uspeli da se provuku kroz neprijateljski front prema Vrbničkim kolibama, u kojem pravcu su se po grupicama probijali i ostali delovi ove brigade.

Kad su prednji delovi 5. crnogorske brigade i Mostarskog bataljona izbili na Sutjesku (5. brigada preko Dragoš-sedla i Skakavca ka Ravnom borju, a Mostarski bataljon ka ušću Perućice), naša 3. proleterska brigada nalazila se u sledećem rasporedu: 1. bataljon u ulozi desne pobočnice kod Pogledala; 4. bataljon na položajima kod Lokve Dernečište (rejon Mrkalj-klade), u neposrednom kontaktu sa neprijateljskim prednjim delovima (zadržavao je pravac od Maglića i s. Mratinja); 5. bataljon je izbio preko Dragoš-sedla na Skakavce iznad Sutjeske, i po odlasku Mostarskog bataljona ostao je na tom odseku usamljen; 2. bataljon je izbio u blizinu Dragoš-sedla.

Neprijatelj je primetio pokrete naših snaga i osenio našu nameru, pa je pre podne 12. juna napao od Borovna i Perućice ka Dragoš-sedlu. Cilj mu je bio da nas spajanjem ova dva kraka preseče u rejonu Dragoš-sedla. Međutim, ispred Pogledala angažovana je prvo Prateća četa divizije, a zatim i delovi 5. crnogorske brigade, a pre-

¹⁷² Rudolf Primorac »Zaštitničke borbe Treće udarne divizije pri probou na Sutjesci«, Zbornik »Sutjeska«, knj. I, prvo izdanje str. 195—196.

ma Prijevoru i Suhoj delovi Mostarskog bataljona i 5. brigada. U oštrom sukobu neprijatelj je odbačen na polazne položaje. Prostorija gde su se nalazile naše jedinice bila je izložena jakoj artiljerijskoj vatri. Sve je to jako otežavalo brže prikupljanje i kretanje bataljona.

Još pre ovog sukoba sa neprijateljem na desnoj obali Sutjeske, bilo je jasno da se od 1. dalmatinske brigade ne može više ništa očekivati. Primitljeno je i radiogram Vrhovnog štaba kojim obaveštava štab 3. divizije da se nalaze u teškoj situaciji i da nam ne mogu pružiti nikakvu pomoć. Sugerirano je da po prelazu Sutjeske 3. divizija krene ka izvornom delu Neretve, a u slučaju teške situacije, da se probija po manjim jedinicama i delovima.

Šta je štab 3. proleterske brigade u toj situaciji znao o neprijatelju, njegovom rasporedu i aktivnosti? Toliko koliko je sam osmotrio, koliko je prikupio neposrednom borbom i koliko ga je obavestio štab 3. divizije. Ka Zelengori se čula borba — artiljerijska grmljavina i eksplozija avionskih bombi. Znali smo da se tamo nalaze jake neprijateljske snage sa kojima se vodi borba na život i smrt. Pozadi, na reku Pivu, izbile su takođe jake neprijateljske snage sa kojima smo i dotada vodili borbu (jedna nemačka divizija, a južnije od nje jake italijanske snage); na Tari se nalazila italijanska divizija »Taurinenze«, a na odseku Maglića su delovi naše 3. brigade bili u neposrednom kontaktu sa neprijateljem. Odranije je bilo poznato da se neprijatelj nalazi na odseku Sutjeske, a posle njegovog ispada pre podne 12. juna, moglo se zaključiti da se na tom odseku nalaze jače snage. Bilo je poznato da su posednuti Košur, Donje i Gornje Bare (na livadama kod Donjih Bara primećen je i logor neprijatelja), da je neprijatelj u rejonu Suhe, a 12. juna primećen je pokret njegovih snaga u rejonu Donjih Bara i kod Kazana. Normalno je bilo očekivati da će neprijatelj, ukoliko to već nije učinio, posesti grupno sve tačke zapadno od Sutjeske (Ozren i Vilinjak sa Kazanima, Tisovo brdo i zapadnije preko potoka Hrčavke). Bilo je jasno da su jake snage neprijatelja izvršile potpuno taktičko okružnje delova 3. divizije, da je obruč toliko sužen da se cela okružena prostorija mogla tući unakrsnom vatrom artiljerije srednjeg, pa i manjeg kalibra.

U toku 12. juna se ostalo pri odluci da se Sutjeska forsira u rejonu Ravnog borja, gde je postojao gaz, a bila je preko reke razapeta i čelična žica. Negde oko podne tog dana pozvani su komandanti i politički komesari 5. crnogorske i 3. proleterske brigade, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika na osmatračnicu komandanta divizije kod Dragoš-sedla, gde su upoznati sa situacijom i zadacima. Odlučeno je da se jedinice prikupe između Dragoš-sedla i Ravnog borja, s tim da forsiranje Sutjeske kod Dragoš-sedla, ispod k. 576, počne 12. juna oko 20 časova. Po forsiranju preduzeti proboj preko Tjentišta i Krekova u pravcu Milinklade i Lučkih koliba i dalje ka prostoriji Ulog — Kalinovik.

U prvi ešelon do užeg mostobrana predviđena je 5. crnogorska brigada sa po jednim bataljonom 1. dalmatinske i naše 3. sandžačke brigade, a zatim bi došao štab divizije sa Pratećom četom, Mostarski bataljon, ešelon ranjenika i 3. sandžačka brigada. U to vreme naš 5. bataljon bio je na odseku Sutjeske u rejonu Skakavaca, prema Usovičkom potoku, odnosno Kazanima. Peta crnogorska brigada je trebalo da sa mostobrana obezbeđuje prelazak i prihvat ranjenika i ostalih snaga. Naime, 5. brigada ojačana sa dva bataljona imala je da sa dve kolone od po tri bataljona napadne Košur i Ozren, veže snage na tim položajima i omogućí dejstvo ostalim našim snagama. Za 5. crnogorskom kreće štab divizije sa Mostarskim bataljonom i ešelonom ranjenika, dok je naša 3. sandžačka brigada trebalo da po padu mraka pride Sutješci, obezbedi prebacivanje ranjenika, a zatim da krene za glavninom. Pretpostavljalo se da neprijatelj nije poseo neposredno levu obalu Sutjeske i da se prvi sudar očekuje na liniji Košur — Ozren — Tisovo brdo. Zato se smatralo da bi se vezivanjem snaga na Košuru i Ozrenu obezbedili kakvi-takvi uslovi za prolaz ostalih jedinica i ranjenika stazom koja ide preko Krekova na Milinklade.

Na boku, Košur je predstavljao stalnu opasnost, jer je neprijatelj mogao da izvrši bočni udar na naše snage ukoliko bi uspele da otvore brešu preko Krekova ka Milinkladama. A Košur, Ozren i Vilinjak predstavljaju veoma jake taktičko-topografske oslonce koji zatvaraju pravce ka Zelengori.

Od pravaca koji su dolazili u obzir, najpovoljniji je onaj preko Tjentišta koji kroz jarugu Usovičkog potoka i dalje preko Tisovog brda, ili između Tisovoga brda, Vilinjaka i preko Hrčavke vodi pošumljenim terenom koji je teško braniti. Najpogodniji je za prikriveno kretanje, a i najširi je, na celom tom odseku. Na čitavoj dužini pokriven je gotovo neprekidnim pojasom guste šume, što daje značajnu prednost u odnosu na ostale pravce.

Međutim, neprijatelj je zaposeo, u čitavoj ovoj zoni, sve važnije topografske tačke po frontu i dubini, i time je zatvorio sve pravce koji presecaju ovu zonu. On je u toku 12. juna u zoni Sutjeske imao raspoređene vrlo jake snage, podržane jakom artiljerijom, koje su imale dovoljno vremena da organizuju odbranu u grupnom sistemu, da povežu jedinice i organizuju njihovo sadejstvo. Upravo, 12. juna neprijatelj je imao u zoni Sutjeske do-tle najjače snage, uzimajući u obzir čitav tok ove bitke.¹⁷³

Dvanaestog juna 1943. godine, pred Sutjeskom se našla nepotpuna 3. divizija, jačine 1.500 — 1.800 boraca, oko koje su zatvorile taktički obruč neprijateljske snage jačine oko 60.000 vojnika. Ovde su bile angažovane nesrazmerno veće neprijateljske snage nego protiv naših glavnih snaga (Prve grupe i 7. divizije).

Tog dana po podne, snage 3. proleterske brigade prikupljale su se bliže odseku Sutjeske. Naređeno je 1. i 4. bataljonu da se povuku ka Dragoš-sedlu. Kad se 4. bataljon povukao sa položaja na padinama Maglića, delovi SS

¹⁷³ Donji tok Sutjeske, sa obe njene strane, od Kikala do ušća, posela je grupa »Tribukajt« (750. puk 118. divizije bez 1. bataljona, podržan divizijskom i artiljerijom 4. lovačke brigade). Na velikoj okuci Sutjeske, sa prednjim tačkama na liniji Ozren — Tjentište — Borovno — Kikalo, nalazio se odbrambeni pojas grupe »Gertler« (738. puk — 1, 2. i 3. bataljon i 1. bataljon 750. puka). Front grupe »Gertler« pojačan je 12. juna grupom »Vortmiler« (369. izviđački bataljon, 1. i 2. četa 369. pt bataljona i jedna četa 369. pionirskog bataljona). Na odseku, južno od Usovičkog potoka, na položajima Kazani, Vilinjak, nalaze se dva ojačana bataljona 14. SS puka, a na liniji Boščija glava — Tisovo brdo grupa »Anaker«, (118. izviđački bataljon, 2. brandenburški bataljon, 659. pionirski bataljon i neki delovi 738. puka). Tako je u odbrambenoj zoni srednje i donje Sutjeske upotrebljena kompletna 118. divizija, ojačana delovima SS divizije »Princ Eugen« i 369. divizije kao i delom puka »Brandenburg«.

divizije, sa kojima je bio u kontaktu, krenuli su za njim. Peti bataljon je već bio na Sutjesci, pa je kao prvi od bataljona brigade upućen u proboj. Od brigadnih delova van sastava bataljona formiran je još jedan, tzv. Kombinovani bataljon. Izdata su naređenja štabovima bataljona i ostalim jedinicama brigade, napominjući da će naša brigada imati ulogu zaštitnice i da će po prolazu svih delova 3. divizije i Centralne bolnice krenuti ka Sutjesci. Po prelasku Sutjeske, brigada bi bila angažovana prema datoj situaciji, s tim što bi pravac pokreta bio Tjentište — Krekovi.

Predveče je borcima podeljena poslednja zaliha hrane — zapravo svaki je dobio po jednu grudvicu kačama-ka. To im je bila i večera i rezervna hrana. To je sve što je bilo tada na raspolaganju.

Pripremajući se za napad, delovi brigade su bili i dalje angažovani na zaštiti naših snaga iz pozadine i sa bokova. Neprijatelj je dejstvovao artiljerijskom vatrom po prostoriji prikupljanja brigade, iz raznih pravaca. Pred sam mrak 12. juna, koncentrisao je vatru celokupne artiljerije. Da bi situacija bila još teža, sručila se i vrlo jaka kiša, što je još više otežavalo spuštanje niz strmu desnu obalu.

Bilo je naređeno da se unište sva teža oružja i arhiva. U vezi s tim, naša brigada je tog dana, 12. juna, popodne postavila na Dragoš-sedlo protivtenkovski top 37 mm i top »pito« i tukla po ciljevima na drugoj strani Sutjeske (u visini položaja Ozren — Vilinjak — Donje Bare), sve dok sva municija nije utrošena. Zatim su ova oruđa demolirana (uništeni zatvarači i dr.) i survana u kanjon Sutjeske. Tako isto se postupilo i sa težim minobacačima.

Sa pokretom ka Sutjesci i prelaskom se zakasnilo. Umesto da se krene u 20 časova, što bi u toj situaciji omogućilo da se Sutjeska pređe i izbije pred neprijateljske položaje na suprotnoj obali još u toku noći i da se otpočne sa odlučnim napadima pod zaštitom mraka, krenulo se sa velikim zakašnjenjem, tako da se u borbu stupilo prednjim delovima u zoru. Prvi ešloni (5. brigade i bataljon 1. dalmatinske) prešli su Sutješku u rejonu Ravnog borja negde posle ponoći. Otpora neposredno na

reci nije bilo. Očekivan je napred na grebenima. Neprijatelj se izgleda povukao sa same reke u prvi mrak.

Naša 3. brigada uvrstila se u kolonu kada su prošli svi delovi divizije i ešloni ranjenika. Jedinice brigade svijale su se postepeno u marševsku kolonu i kretale od Dragoš-sedla ka Sutjesci. Pokret je bio vrlo spor. U toku pokreta nailazili smo na grupe ranjenika. Poredak je poremećen, izmešali su se borci sa ranjenicima. To je sve još više usporilo pokret. Vreme je vrlo brzo odmicalo.

Do zore 13. juna, sve jedinice 3. brigade i svi ranjenici koji su se mogli kretati, prešli su na levu obalu. Uskoro je svanulo, razvedrilo se i pojavilo se sunce. Kada su jedinice naše 3. brigade prešle Sutješku na odseku Ravno borje — Tjentište, čula se borba na Krekovima. Brigada je odmah napala na visove prema Usovičkom potoku, Krekovima, Ozrenu, Tisovom brdu, Pleću i Vilinjaku, na kojima su položaje držali jaki delovi nemačke 118. lovačke i 7. SS divizije »Princ Eugen«. Na te položaje zajedno su jurišali i ginuli bataljoni 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade, Mostarski bataljon i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade. U borbama su učestvovali i svi pokretni ranjenici. Četvrti i 1. bataljon 3. proleterske brigade napadali su na Krekove (4. na desnom krilu), 2. na visove između Krekova i Usovačkog potoka (prema Ozrenu), a 5. bataljon na levom krilu brigade napadao je na visove između Usovačkog potoka i Kazana, u pravcu Lastve, Pleća i Vilinjaka. Levo od njega napadao je jedan bataljon 5. crnogorske brigade ka Plećima i u isto vreme obezbeđivao levi bok naših snaga, dok su druga dva bataljona 5. brigade, koji su prešli Sutjesku kod Tjentišta, imali i da obezbeđuju desni bok naših snaga od pravca Košura i doline Sutjeske. Ostale snage 5. brigade i Mostarski bataljon uvedeni su u borbu ka Krekovima.

Na svim pravcima razvila se jaka borba u koju su uvedeni i pokretni ranjenici. Sa Košura, Ozrena, Vilinjaka i Kazana, neprijatelj je dejstvovao frontalnom vatrom, a sa položaja na desnoj obali Sutjeske prema Košuru vatrom iz pozadine. Naišavši na dobro pripremljeni vatretni zid, 5. brigada nije uspela da izvrši prodor ni na jednom pravcu. Borba se razgarala sve većom žestinom.

Smenjivali su se juriši za jurišima, ginuli su borci i rukovodioci, ranjenici i bolesnici. Jedinice su pretrpele velike gubitke; nastao je neopisivi metež.

Sve otporne tačke koje je neprijatelj poseo pred frontom divizije bile su na relativno bliskom međusobnom rastojanju (1000—1700 metara), a sa posednutim i dobro tučenim međuprostorima. Naše jedinice su tako na svakom pravcu napada bile izložene ne samo frontalnoj, već i jakoj bočnoj vatri.

Bataljoni naše 3. brigade su kao i sve ostale jedinice 3. divizije vršile juriš za jurišem, ali su bili sve proređeniji. Pokušaji proboja bili su vremenski i prostorno nepovezani, jedinice su ostavljene same sebi, bez ičije pomoći. Već oko podne jake nemačke snage (118. i 7. SS divizije) slomile su sve napade nepotpune 3. divizije, a zatim su je, koncentričnim protivnapadima od Maglića, Vučeva i Popovog mosta, potpuno razbile na Sutjesci.

Kad je u toj veoma teškoj situaciji, jedna neprijateljska kolona od pravca Mrkalja prešla sa desne obale Sutjeske na levu i usmerila dejstvo u pozadinu naših snaga i na deo Centralne bolnice, štab brigade je po sopstvenoj inicijativi izdvojio 4. bataljon i uputio ga da zaštiti ranjenike. Bataljon je uspeo da bar u tom momentu otkloni neposrednu opasnost koja je pretila ranjenicima.

U ovim jurišima poginuli su mnogi borci i rukovodioci brigada, bataljona i četa. U jurišima na Krekove poginuo je i legendarni komandant 3. divizije Sava Kovačević. Iz 3. proleterske poginuli su politički komesar brigade Božo Miletić i zamenik komandanta brigade Momčilo Stanojlović. Poginuli su i mnogi rukovodioci bataljona, kao komandant 4. bataljona Milovan Peković, njegov zamenik Aleksandar Vuksanović Lala, i drugi.

Borba je počela da jenjava. Najzad se utišala. Ostaci naših jedinica, gde god bi krenuli nailazili bi na guste redove neprijatelja. Povremeno su se čuli pojedinačni pucnji i eksplozije ručnih bombi.

Na Sutjesci je naša 3. brigada prepolovljena. Pre Sutjeske, 1. bataljon je imao oko 140 ljudi, 2. bataljon oko 110, 4. oko 200, a 5. oko 170. Sa ljudstvom kombinovanog bataljona brigada je brojala na početku bitke (15.

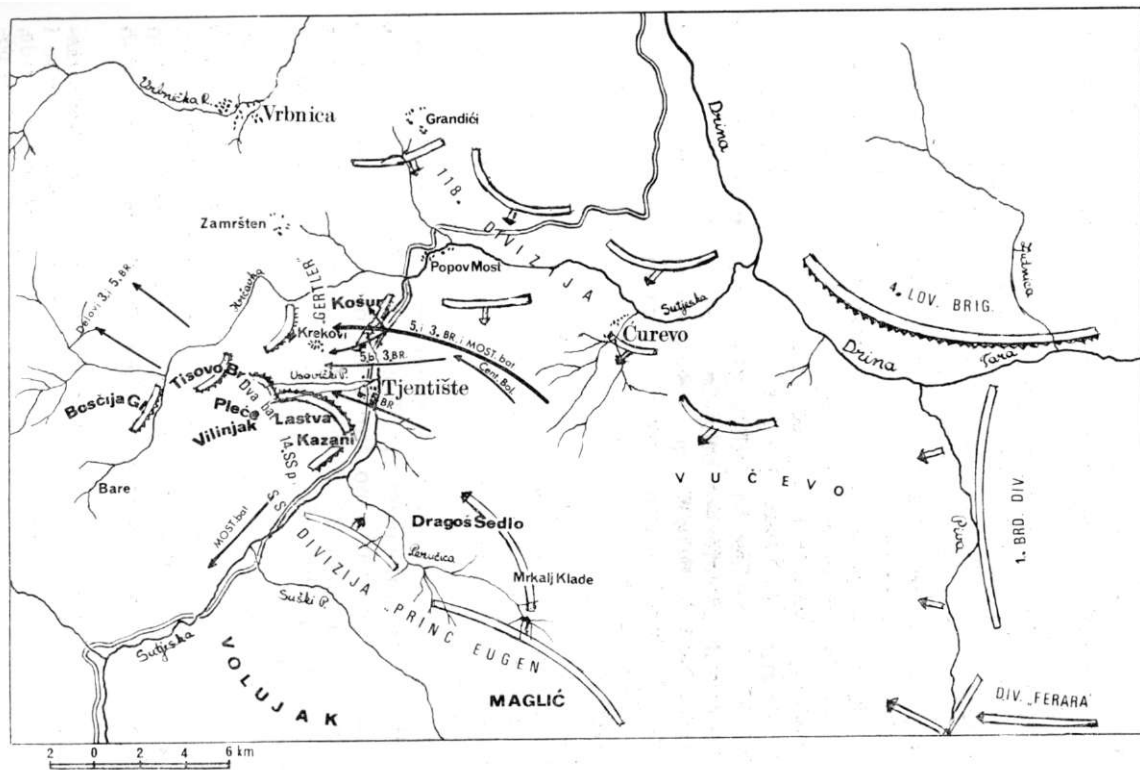
maja) blizu 700 boraca. Na Sutjesci je 1. bataljon izgubio oko 70, 2. oko 50, a 4. oko 120 ljudi, dok je 5. bataljon imao relativno malo gubitaka. Ukupni gubici 3. sandžacka brigade u bici na Sutjesci iznosili su oko 300 poginulih.¹⁷⁴

Bilo je shvatanja da je postojala mogućnost da se snage 3. divizije prihvate i izvuku. U tom smislu su se i donosile pojedine odluke sve dok Vrhovni štab nije definitivno stavio do znanja štabu Druge grupe da ne računa na pomoć glavnih snaga. Sem toga, kada je 1. dalmatinska brigada nekako uspjela da se probije delom snaga kroz neprijateljski borbeni poredak, u prvo vreme se očekivalo da će na neki način podržati izvlačenje glavnine 3. divizije. Međutim, od toga nije bilo ništa, a kad se analizira stanje neprijatelja u odbrambenom pojasu zapadno od Sutjeske, može se zaključiti da 1. dalmatinska brigada nije imala nikakvih mogućnosti da prihvati glavninu 3. divizije. Više od onog što je uradila, od ove brigade se nije moglo očekivati.

Proređene i razbijene jedinice 3. divizije, koristeći se neposednutim međuprostorima, probijale su se, po delovima, grupno i pojedinačno u Crnu Goru, Sandžak, istočnu Bosnu i Hercegovinu. Cilj je bio da se što pre izvuče iz neprijateljskog obruča i dočepa teritorije na kojoj će se naći bar malo odmora i hrane, gde će se sastati sa preživelim drugovima i nastaviti borba. Tako se i deo naše 3. proleterske brigade, sa štabom i politodelom probio u Sandžak. Njen 5. bataljon, kao i manje grupe i pojedinci iz drugih bataljona, probili su se kroz međuprostore Usovačkim potokom, između Ozrena i Pleća i preko Zelen-

¹⁷⁴ Na odseku proboja nepotpune 3. divizije neprijatelj je imao veliku taktičku gustinu. Tako je u prvoj liniji, na odseku Borovno — Košur — Krekovi — Ozren — Vilinjak — Kazani, gde je napadalo oko 1.500 boraca 3. divizije, neprijatelj imao oko 7.000 vojnika, na položajima dobro organizovanim za odbranu. A u dubini odbrambenog poretka nalazilo se još do 2.000 neprijateljskih vojnika. Zatim, na donjoj Sutjesci do 3.000, pozadi Ozrena i Vilišnjaka do 3.000, a za obezbeđenje boka i pozadine grupe »Gertler«, tj. pozadi srednjeg odseka odbrane neprijatelja nalazilo se oko 2.000 neprijateljskih vojnika. Svi su oni mogli biti upotrebljeni na bilo kom delu odseka proboja.

Borbe na Sutjesci

gore dalje u istočnu Bosnu, gde su se spojili sa glavnim snagama Glavne operativne grupe.¹⁷⁵

Komandant i zamenik komesara 3. brigade koji je bio lakše ranjen krenuli su sa nekoliko ljudi preko Šutješke u pravcu Sandžaka. Kasno po podne 13. juna, prema Krekovima gde su se još nalazili Mostarski bataljon i manje grupe 5. i 3. brigade, našli su se i komandant 5. i načelnik štaba 3. brigade. Oni su se, kad je bio već potpuno jasan ishod borbe i kada se bojište počelo prazniti, dogovorili da se sa ono malo snaga (oko 150 boraca) izvuku iz neposrednog kontakta sa neprijateljem. Odlučeno je da se izvlače levom obalom Sutjeske na jug ka selu Igri, na prostoriju koja je bila predviđena za prikupljanje delova 3. divizije. Međutim, pred sam mrak, načelnik štaba 3. brigade je naišao na jednu grupu od oko 20 boraca iz njegove 3. proleterske brigade i krenuo sa njima, dok je komandant 5. brigade sa Mostarskim bataljonom i još nešto boraca 5. brigade, produžio ka jugu.

Noć 13/14. juna provela je ova sandžačka grupa na levoj obali Sutjeske, a sledećeg dana pokušala je da prođe ka zapadu, ali je odbijena, te se povukla ka Šutješci. Odlučeno je da se izvuku iz obruča u pravcu istoka, preko Perućice. A ka Zelengori probio se, kao što smo izneli, nepun 5. bataljon naše 3. brigade, zatim deo 4. bataljona (oko 25 ljudi) i pojedinci iz drugih bataljona — ukupno oko 120 boraca. Od toga se preko dve trećine posle nekoliko dana probilo u istočnu Bosnu, a jedan deo je krenuo u drugom pravcu. Ono što je od ovih naših boraca bilo sposobno za borbu svrstalo se, kao što smo rekli, u redove 2. proleterske brigade, a ranjeni i bolesni upućeni su na Majevicu.

Po prelasku Sutjeske, na Vučevu, prikupio se 16. juna manji deo 3. proleterske brigade i nešto iz drugih jedinica, a zatim do Pivske planine, između Pive i Tare, našlo se oko 250 ranjenih i iscrpljenih boraca, najvećim delom iz naše 3. proleterske brigade. Tu se našao i štab

¹⁷⁵ Peti bataljon koji je brojao 80 boraca i rukovodilaca, rasformiran je radi popune 2. proleterske bigade. Tako je 51 borac i rukovodilac raspoređen 26. juna u bataljone 2. poleterske bigade, u kojoj su se hrabro borili do sredine septembra 1943. kad su ponovo stupili u 3. proletersku (sandžačku) brigadu.

ove brigade. Odatle su po grupama nastavili, veoma sporo, pokret ka reci Tari i Sandžaku. Probijalo se kroz međuprostore, dok je neprijatelj temeljno pretraživao dolinu Sutjeske, plato Vučeva i prostorije između Pive i Tare i dalje istočno od Tare. On je preduzeo opsežne mere da bi sprečio izvlačenje iz obruča i likvidirao iznemogle i nepokretne, pogotovo na prostoriji između reke Pive, Durmitora i Tare. Za tu svrhu angažovane su vrlo jake snage — italijanska divizija »Ferara« zatvarala je delom snaga sve prelaze na reci Pivi, a glavnom je sistematski pretraživala teren između Pive, Tare i Durmitora. U isto vreme divizija »Taurinense« je 3. bataljonom 11. alpijskog puka zatvarala sve prelaze na reci Tari, od Đurđevića Tare do — -polja, dok je glavnim snagama pretraživala prostoriju između Tare i Ceotine. Tako je divizija »Ferara« samo u toku dva dana — 16. i 17. juna — u sukobima sa partizanskim grupicama, ubila 21 naoružano lice, a 33 je uhvatila, »... među njima jedan politički komesar« (sve streljala na licu mesta). »Ubijeno je oko 150 bolesnih partizana koje je bilo nemoguće transportovati.« Uhapšeno je i 150 sumnjivih ljudi. Za to isto vreme ova divizija imala je »četiri mrtva i četiri ranjena, od kojih jedan oficir«. ¹⁷⁶ Pod takvim uslovima trebalo je savladivati još i teško prohodno zemljište, kanjone i reke, da bi se dohvatilo Sandžaka.

Treba napomenuti da se još u toku 13. juna, posle završnih borbi na Sutjesci, najveći deo ljudstva 3. brigade odmah usmerio na probijanje ka Sandžaku, s tim što se ne mali broj boraca i rukovodilaca pojedinačno ili u malim grupicama kretao pravo ka svojim selima. S druge strane, od onih delova brigade koji su se prikupili na Pivskoj planini i bili iz bjelopoljskog sreza, oformljena je manja četa koja je preko Durmitora i Sinjajevine upućena u bjelopoljski srez. Ona je imala da odmah po dolasku prikupi borce i rukovodioce koji su se već probili na tu teritoriju i da se odmah poveže sa štabom 3. brigade koji će biti u s. Maoču. Četa je stigla u svoj srez, u rejon Mojkovca, bez teškoća i dodira sa bilo kojim neprijateljskim snagama.

¹⁷⁶ Zbornik III/5, dok. 216. (Izveštaj štaba divizije »Ferara«)

Pored pomenute čete, izvestan broj grupa i pojedinaца od ljudstva prikupljenog na Pivskoj uputio se ranije u Sandžak, a grupa od oko 30 ljudi sa načelnikom štaba 3. brigade krenula je ka Tari, gde se već nalazio deo štaba brigade (komandant Velimir Jakić i zamenik političkog komesara Voja Leković, sa nešto ljudstva) koji je preduzeo mere da ispita mogućnost prelaska preko Tare i da li je neprijatelj poseo njenu desnu obalu. Na pojedinim prelazima ustanovljeno je prisustvo italijanskih snaga, pa je ostala jedina mogućnost da se pređe negde van prelaza i staza. Spuštanje u kanjon i prilaz reci bespućem bio je utoliko teži što je ljudstvo bilo premoreno i iscrpeno glađu. Tako je oko 40 ljudi sa štabom 3. brigade krenulo ka reci Tari. Sam prelazak je bio vrlo mučan i spor. Izvestan broj je uspeo da prepliva reku, a ostali su prebacivani jednim malim splavom. Jednog momenta nastala je kritična situacija. Borci koji su bili vični splavarenju na brzim rekama bili su toliko premoreni da više nisu mogli prevoziti. Međutim, zahvaljujući energičnom zalaganju nekih članova štaba brigade, uspelo se uz krajnje napore da se sve ljudstvo prebaci na desnu obalu Tare. Tako se na prostoriji između planine Ljubišnje i Tare našlo sa štabom 3. brigade oko 70 boraca i rukovodilaca, a štab je dobio podatke da se u rejonu Ljubišnje nalaze još neke grupe koje su ranije pristigle. Međutim, najveći broj boraca i rukovodilaca iz naše 3. brigade već je bio usmeren ka svojim selima i oni su se, kao što smo napomenuli, pojedinačno i u grupicama probijali svojim kućama. U to vreme su prostoriju između Čehotine i Tare kontrolisale jake neprijateljske snage, koje su tek krajem jula povučene u svoje garnizone.

Situacija na terenu Sandžaka je bila vrlo teška. Narod je u toku prolaza i dejstva neprijateljskih snaga terorisan na sve moguće načine, od ubijanja do pljačke i paljenja čitavih sela. Stanovništvo je bilo do kraja preplašeno i poharano. Postavilo se i pitanje ishrane ove grupe boraca oko štaba brigade, na prostoriji južno od Ljubišnje. Narod je uspeo da sačuva nešto sitne stoke i hrane, ali je to još držao na skrovitim mestima, sve dok se neprijatelj ne povuče sa te prostorije. Na kraju, stanovnici ovih sela bojali su se u ovakvoj situaciji i prisustva par-

tizana, strepeći da ih neprijatelj potpuno ne popali i uništi, što je inače bila praksa okupatora.

U takvoj situaciji deo štaba brigade je smatrao da treba odmah nešto preduzeti, pa je na sastanku u selu Kolijevci (kraj Bobova) odlučeno da i delovi koji su tu bili prikupljeni krenu u svoje srezove, da se oporave i prikupe ljudstvo iz brigade koje je stiglo ili će stići na tu teritoriju. Radilo se zapravo o srezu mileševskom i zlatarskom. Na ovom sastanku su od članova štaba brigade bili prisutni komandant i zamenik političkog komesara brigade. Definitivnu odluku je doneo komandant brigade Velimir Jakić, naročito na uporno insistiranje Ferida Čengića koji je bio tada pri štabu brigade u ulozi instruktora CK KPJ. Njegov argument bio je da je u sličnoj situaciji na prostoriji Romanije doneta takva odluka.

Tako su formirane grupe od najviše dvadesetak boraca koje su sa rukovodiocima na čelu krenule u svoj kraj. Dok su četnici odmah počeli da se nemilosrdno obračunavaju sa pojedincima i grupama koji su se ranije, pre pomenutog sastanka uputili u svoj kraj, ljudstvo koje je štab brigade organizovao uputio, stiglo je bez većih smetnji na svoju teritoriju. Istovremeno, delegat Vrhovnog štaba i Oblasni komitet KPJ za Sandžak uputili su u partijska i skojevaska rukovodstva na teren partijsko-političke rukovodioce iz štaba i politodela brigade, partijske rukovodioce bataljona, tri komesara bataljona i izvestan broj drugih komunista, a zatim su formirali Operativni štab za Sandžak za rukovođenje delovima brigade. Ova odluka o upućivanju ljudstva u svoj kraj, a posebno na desnu obalu Lima, bila i vojnički i politički nepravilna i necelishodna, jer je dovela do toga da brigada nije mogla za izvesno vreme da dejstvuje kao jedinstvena vojnička celina. Pri tome treba imati na umu i to da su borci i rukovodioci 3. proleterske brigade koji su za vreme bitke na Sutješci do kraja ostali u borbenim redovima brigade, kada su se našli na teritoriji Sandžaka, u drugoj polovini juna, bili u tolikoj meri iscrpeni, da nisu, u stvari, predstavljali neku borbeno sposobnu jedinicu, već skup ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata. Svima je bio potreban predah i odmor i to za relativno duže vreme.

Jer, nema sumnje da je 3. proletarska (sandžačka) brigada, kao i druge brigade, u bici na Sutjesci (od 15. maja do 15. juna 1943) vodila najteže i najdramatičnije borbe, pretrpela najveće gubitke, podnela najveće napore i izvršavala najteže i najhumanije zadatke na svom borbenom putu u toku rata. U tom vremenskom periodu ona je, kako je to napred izloženo, u danonoćnim borbama vezivala mnoge neprijateljske snage.¹⁷⁷ Ona je sa drugim jedinicama 3. udarne divizije žrtvovala sebe da bi spasla Centralnu bolnicu i omogućila glavnim snagama Glavne operativne grupe da se sa Vrhovnim štabom uspešno probiju iz neprijateljskog obruča. Tako je, kao i druge brigade 3. divizije, časno i do kraja izvršila dobijeni zadatak i dala značajan doprinos krajnjem ishodu bitke na Sutjesci. Ukazom Predsednika FNRJ od 3. jula 1953. odlikovana je Ordenom narodnog heroja.

¹⁷⁷ Vezivala je za sebe delove 3. i 4. alpijskog puka divizije »Taurinenze«, grupu »Ludviger« (nemački ojačani 724. puk i 61. bugarski puk), delove nemačke 1. brdske divizije i nemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«, kao i nemačke 118. lovačke divizije, iako te snage nisu jednovremeno dejstvovala na njenom borbenom frontu.